

Філософія

УДК 001.1:167/168:316.74

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18464087>

Концептуальні основи демаркації науки і ненауки в сучасному науковому просторі

Множинська Руслана Володимирівна,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри сценічного мистецтва і культури

Київський національний університет технологій та дизайну,

Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-8459-3496>

Конотопенко Олександр Петрович,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри публічного управління та менеджменту

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла

Коцюбинського, Вінниця, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-3139-4527>

Прийнято: 13.01.2026 | Опубліковано: 30.01.2026

Анотація. Проблема демаркації науки та ненауки хоч і має багатовікову історію дослідження і розробки, однак ще і в наші дні залишається дискусійною та відкритою до інтерпретації. Причому, важливими є не лише теоретичні питання, а й практичні наслідки їх розмежування, адже від них залежить статус окремих теорій і дисциплін, формування освітніх програм, наукової політики та суспільної довіри до знання, яке визначається як експертне. **Мета** статті – подивитися на об'єкт

дослідження з точки зору філософії, методології, соціології та культури, а також виявити основні можливості та обмеження численних підходів щодо розмежування наукового і псевдонаукового знання. у контексті сучасного розвитку наукового знання. **Методи** дослідження охоплюють історико-філософський аналіз еволюції поняття наукового знання, компаративний підхід для зіставлення традиційного і сучасного погляду на демаркацію, логіко-аналітичний, що допоміг розмежувати поняття «наука» і «псевдонаука» та міждисциплінарний підхід, який представив впливи соціокультурного контексту і цифровізації.

У **результаті** дослідження з'ясовано, що кожна історична епоха вносила суттєві корективи у формулювання того, чим саме має бути наукове знання, тривалий час обмежуючи горизонти дискусії виключно філософсько-методологічною площиною. У сучасному ж світі стало очевидним, що проблема демаркації науки і ненауки набуває виразного соціального характеру і може суттєво впливати на формування довіри до знання, інформаційної безпеки, медичних та технологічних практик у цифровому середовищі. Адже інтенсивний розвиток ІТ, цифрових медіа та глобальних комунікацій зробили науку відкритою і доступною, а поряд із нею у відкритому інформаційному просторі опинилися різноманітні форми ненаукових, квазінаукових і псевдонаукових доктрин. Поряд із цим оприявилася також культурологічна зумовленість демаркації, позначеної впливом локальних традицій, світоглядних норм і алгоритмічних систем. Наукове знання у такому контексті стало політично, економічно і культурно детермінованим. **Висновки** засвідчили, що демаркація науки має здійснюватися у площині контекстуального та практикоорієнтованого підходу, щоби суттєво зміцнювалася інформаційна безпека і зростала довіра до науки.

Ключові слова: демаркація науки і ненауки, філософія, методологія, соціальний та культурологічний вимір, цифровізація, фальсифікація.

Conceptual foundations for demarcating science and non-science in the contemporary scientific space

Ruslana Mnozhynska,

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor Department of Performing Arts and Culture
Kyiv National University of Technology and Design,
Kyiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8459-3496>

Oleksandr Konotopenko,

Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Department of Legal and Public Management
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Vinnitsa, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-3139-4527>

***Abstract.** Although the problem of demarcating science and non-science has a centuries-long history of research and development, it remains controversial and open to interpretation even today. Moreover, not only theoretical issues are important, but also the practical consequences of their demarcation, since they determine the status of individual theories and disciplines, the formation of educational programs, scientific policy, and public trust in knowledge that is defined as expert. The **purpose** of this article is to look at the object of study from the point of view of philosophy, methodology, sociology, and culture, as well as to identify the main possibilities and limitations of numerous approaches to the distinction between scientific and pseudoscientific knowledge in the context of the modern development of scientific knowledge. The research **methods** include a historical and philosophical analysis of the evolution of the concept of scientific knowledge, a comparative approach to contrast traditional and contemporary views on demarcation, a logical-*

analytical approach that helped to distinguish between the concepts of «science» and «pseudoscience», and an interdisciplinary approach that presented the influences of the sociocultural context and digitalization.

*The study found that each historical era made significant adjustments to the formulation of what scientific knowledge should be, limiting the scope of discussion exclusively to the philosophical and methodological plan for a long time. In today's world, it has become clear that the problem of demarcating science and non-science is taking on a distinctly social character and can significantly influence the formation of trust in knowledge, information security, and medical and technological practices in the digital environment. After all, the intensive development of IT, digital media, and global communications has made science open and accessible, and along with it, various forms of non-scientific, quasi-scientific, and pseudoscientific doctrines have found their way into the open information space. Along with this, the cultural conditioning of demarcation, marked by the influence of local traditions, worldview norms, and algorithmic systems, has also become apparent. In this context, scientific knowledge has become politically, economically, and culturally determined. The **conclusions** showed that the demarcation of science should be carried out in the context of a contextual and practice-oriented approach to significantly strengthen information security and increase trust in science.*

Keywords: *demarcation of science and non-science, philosophy, methodology, social and cultural dimensions, digitalization, falsification.*

Постановка проблеми. На усіх етапах розвитку наукового знання людство окреслювало межі між наукою і тим, що знаходиться поза її межами. Однак значні методологічні успіхи, а також досягнення логіки і філософії все ж залишили проблему демаркації науки та ненауки дискусійною і відкритою до інтерпретації. Важливими є не лише теоретичні питання, а й безпосередні практичні наслідки такого розмежування: «статус» окремих теорій і

дисциплін, формування освітніх програм, наукової політики та суспільної довіри до експертного знання. Для сучасного цифровізованого світу окреслена проблема вкрай важлива, адже псевдонаукові концепції, конспірологічні теорії, маніпулятивні інтерпретації даних і альтернативі «пояснення» реальності суттєво розмивають кордони наукового / ненаукового дискурсу та утруднюють можливість відрізнити обґрунтоване знання від спекулятивних тверджень, тим самим підриваючи авторитет наукової інституції.

Актуальність запропонованої нами роботи полягає у тому, що сьогодні вкрай необхідною є трансформація самої науки. Поява ШІ та його тотальна інтеграція в усі сфери людської життєдіяльності, популярні міждисциплінарні підходи, нові методи моделювання та алгоритмізація баз даних змінюють сутність науковості, емпіричності та верифікації й доводять, що класичний позитивізм, фальсифікаціонізм і навіть історико-наукові підходи вже не є достатніми для того, щоб пояснити реальне функціонування науки. Саме тому, наукова демаркація сьогодні розглядається не лише як філософська, а і як соціально значуща та культурно зумовлена. Її аналіз дає змогу глибше осмислити природу наукового знання, механізми його легітимації та роль науки в сучасному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Д. Сепетій твердить, що витоки проблеми розмежування (демаркації) сягають 1919 року, коли К. Поппер вперше почав замислюватися над нею [16]. В. Товарниченко вважає, що сьогодні вона є особливо актуальною через те, що різниця між науковим знанням і псевдонаукою визначається не лише через аргументи, а ще й залежить від соціальних, політичних та економічних чинників [6]. О. Скиба теж акцентує, що соціокультурний контекст, а разом із ним тотальна цифровізація визначають ступені формування наукового знання. На його думку, різні віртуальні об'єкти і моделі, а ще посилена увага до інтерпретації посилюють суб'єктивні чинники пізнання, змушуючи дивитися на демаркацію

науки та ненауки не лише крізь призму методології, а й культурології [4]. Л. Рогозіна, І. Головащенко вважають, що наука може проєктувати розвиток суспільства і створювати нові технології, однак формування її істинного знання залежить від соціокультурного контексту [3]. В. Молодиченко, А. Сердюк досліджують, як відбувалася еволюція наукового знання від найдавніших часів до сучасності і представляють науку сьогодення багатовимірним соціокультурним феноменом, в якому система знань поєднується із соціальними інститутами [2]. А. Кравченко називає демаркацію ключовою проблемою філософії науки та шукає критерії, що допоможуть відрізнити наукові теорії від ненаукових тверджень, а емпіричні науки – від метафізики [1].

Схожу риторику спостерігаємо також у закордонних дослідників. За Е. Гергесом, наука є найнадійнішим джерелом знань, однак такий її високий статус іноді призводить до перебільшених заяв, з яких якраз і поширюється псевдонаука, а також необґрунтована довіра до неї [10]. Д. Бардош і А. Тамаш Туболі розглядають демаркацію науки і псевдонауки в історичному розрізі, підкреслюють значення цінностей і вимагають гнучкої, практикоорієнтованої позиції з цього питання, а не жорстко методологічної [17]. П. Ахінштейн констатує, що демаркація – це відокремлення науки від ненауки, а головними критеріями науковості називає емпіричність, достовірність, науковий метод, опис спостережень та кумулятивність [7]. Д. Резнік і К. Елліот пропонують оцінювати науку за дотриманням спільних епістемічних і етичних норм, реалізованих через правила, політику і процедури [15]. І. Хірвонен, Я. Карісто розглядають проблеми демаркації від фальсифікаціонізму Поппера до сучасності та представляють чотири напрямки оцінки наукових меж: філософію псевдонауки, соціальну епістемологію інакомислення, агнотологію та оцінну експертизу [11]. Д. Фернандес-Бенато аналізує різних пропозицій демаркації та пропонує відкидати ті, що є неповними або незадовільними. А

ще пропонує окрім науки, ненауки і псевдонауки розмежовувати різні наукові галузі – формальні, природничі, соціальні [9]. Г. Ковалевський розглядає проблему демаркації в контексті лінгвістики та переконує, що встановити універсальні ознаки науковості неможливо [12]. М. Паулон стверджує, що хоч філософи давно вже намагаються відмежувати науку від псевдонауки, вони ще й досі не виробили для цього остаточних критеріїв, саме тому, демаркація все ще залишається невизначеною [13]. Навіть більше, М. Ефе Атеш, М. Індже, Д. Барін Бора провели опитування 30 професорів і записали їх погляди на демаркацію науки від ненауки. У результаті вони отримали відповіді, що підтверджують їх солідарність із панівними філософськими підходами. Однак, констатують дослідники, наукова спільнота все ще не має глибокого розуміння філософських аспектів демаркації [8]. Наша ж робота, вважаємо, стане однією із тих, що намагатиметься розтлумачити ключові демаркаційні сенси, що стосуються відмежування сучасного наукового знання від його фейкової імітації. В ній ми зосередимо увагу на невирішених питаннях, як поєднати класичні методологічні підходи з сучасними соціокультурними чинниками та представимо як сучасна цифровізація впливає на зміну межі між наукою та профанацією.

Саме тому, очевидною є **мета** нашого дослідження, що полягає у філософському осмисленні проблеми демаркації науки і ненауки, аналізі основних підходів до її розв'язання та виявленні їхніх можливостей і обмежень у контексті сучасного розвитку наукового знання. Вважаємо, що для досягнення цілі необхідно буде виконати такі завдання:

- з'ясувати історичні витоки проблеми демаркації та простежити еволюцію уявлень про науковість;
- визначити соціальну роль демаркації науки і ненауки у формуванні довіри до знання, інформаційної безпеки, медичних та технологічних практик у цифровому середовищі;

- вивчити культурологічну зумовленість демаркації, зокрема вплив локальних традицій, світоглядних норм і алгоритмічних систем на визначення критеріїв науковості у сучасному світі.

Виклад основного матеріалу. Як тільки уявлення про те, що таке істинне знання, почало еволюціонувати, актуальною стала проблема демаркації науки і ненауки. Перші спроби відділити достовірне знання від суб'єктивної думки почалися ще у філософії Античності. Платон закликав відрізнити істинне знання (*епістеме*) від суб'єктивної думки (*доксу*), яка, як писав він у «Державі», балансує між знанням і незнанням, не маючи змоги стати повною істиною [14]. Трохи далі за нього пішов Аристотель, твердячи, що наука залежить від доказів і пояснень причин. Тому наукове знання, згідно з його «Другою аналітикою» – це знання того, що необхідне, отримане через демонстративні докази [14]. Простіше кажучи, ми впевнені, що знаємо щось, лише тоді, коли знаємо причину, через що це знання виникає. Таким чином, науковість є логічною необхідністю і системністю. Середньовіччя критерієм істинності обрало теологічний світогляд і вважало таким лише те знання, що узгоджувалося із релігією. На переконання Томи Аквінського, розум і віра не суперечать одне одному, однак істина вищого порядку належить божественному одкровенню [17]. В епоху Нового часу Ф. Бекон закликав очистити пізнання від упереджень, які спотворюють розум, ототожнюючи істинне знання з досвідом та індукцією [11]. Г. Галілей покладався на силу математики та експерименту, визначальних для творення знання [11], започаткувавши розуміння того, що наука мусить бути автономною від релігії.

Однак, проблема демаркації чітко викристалізувалася аж у ХХ столітті, коли позитивісти почали називати науковими твердженнями ті, які можна було перевірити емпірично. О. Конт, а згодом представники логічного позитивізму Віденського гуртка (М. Шлік, Р. Карнап, О. Нейрат) почали вважати науковим те знання, яке спирається на емпіричні факти і логічну

верифікацію. Все інше, що неможливо перевірити досвідом, вони оголосили метафізичними або беззмістовними. Суть підходу полягала у тому, щоб очистити науку від спекуляції, однак таке прагнення настільки звузило межі науковості, що під сумнів ставилася науковість багатьох теоретичних конструкцій, які не мали безпосередньої емпіричної верифікації [7]. Згодом цей принцип був замінений фальсифікацією К. Поппера, який переконував, що будь-яка теорія є науковою, якщо її можна сфальсифікувати або спростувати [14]. Аналіз К. Поппера щодо проблеми демаркації підводить його до низки ключових висновків:

- Підтвердити теорію дуже просто, адже майже кожен концепцію можна «підкріпити» вибірковими фактами. Винятковими є ситуації, коли підтвердження стає наслідком ризикованих передбачень – прогнозів, що й справді могли б бути хибними. «Сильні» теорії, на думку філософа, не просто пояснюють явища, а чітко визначають, що не повинно бути у разі їх істинності.

- Незаперечність теорії – це недолік, який свідчить про її імунітет до критики. Науковість теорії визначається можливістю її тестувати / спростовувати / фальсифікувати, а ще «рятувати» шляхом введення спеціальних *ad hoc* (для цієї мети) припущень, які, однак, знижують її науковий статус.

- Демаркація має спиратися на реальні уявлення дослідників про те, що таке наука, а що – псевдонаука, а не на абстрактні філософські конструкції тощо [14].

Т. Кун у праці «Структура наукових революцій» довів нелінійний, а парадигмальний розвиток науки, а кожен зміну парадигми назвав не простим уточненням знання, а зміною способу світобачення [14]. Об'єднавши точки зору Куна і Поппера, І. Лакатос запропонував концепцію науково-дослідних програм, згідно з якою, оцінки потребують не окремі теорії, а цілі програми, які можуть бути як прогресивними, так і дегенеративними [7]. П. Фейєрабанд,

увівши вислів *anything goes* / *можна усе* висловив думку, що жорсткі правила шкодять розвитку науки, а сама історія науки свідчить про її методологічний плюралізм [11].

У сучасному світі проблема демаркації науки і ненауки виходить за межі суто філософсько-методологічної дискусії та набуває виразного соціального виміру. В умовах інтенсивного розвитку інформаційних технологій, цифрових медіа та глобальних комунікацій наукове знання дедалі частіше функціонує у відкритому інформаційному просторі поряд із різноманітними формами ненаукових, квазінаукових і псевдонаукових уявлень. Так створюється підґрунтя для розвитку псевдонаукових маніпулятивних практик і дезінформації.

Специфіка псевдонауки полягає у тому, щоб лише імітувати зовнішні наукові атрибути: вживання вузькоспеціалізованої термінології, графіків, таблиць, статистичних даних і залучення думок авторитетних дослідників. Не володіючи чіткими критеріями науковості, пересічний реципієнт не завжди може відрізнити істинне знання від його симуляції. Лише критичне мислення є дієвим механізмом демаркації, бо дозволяє виявляти необґрунтовані твердження і відокремлювати наукові аргументи від риторичних маніпуляцій.

У сфері політики та нових медіа роль демаркації дуже важлива. Маніпуляції з інформацією, відсилення реципієнтів до неіснуючих наукових джерел і фактів, перекручені відомості або ж вирвані із контексту свідчать про те, що розмежовувати науку від ненауки треба негайно, щоб захистити публічний інформаційний простір від псевдооб'єктивності та ідеологічної підміни істини. Справедливо зауважити, що сказати про це набагато легше, ніж зробити. Справа в тому, що сучасна наука є надто відкритою, динамічною і внутрішньо плюралістичною. Застосувати до неї прості і жорсткі критерії демаркації неможливо. Тому вимір аналізованої нами проблеми, окрім

відверто методологічного, набуває ще й чітко окресленого етичного, адже за всі зловживання псевдонауки хтось має відповідати.

Соціальна значущість проблеми демаркації проявляється насамперед у площині суспільної довіри до науки. Наукове знання, яке, як ми уже не раз говорили, традиційно виступає підґрунтям для вироблення політик і практик, орієнтованих на суспільне благо, однак паралельно із цим поширюються дискурси, які імітують науковість. Показовими є приклади, коли псевдонаукові підходи (на кшталт «універсальних методик очищення організму», «детокс-програм» без доказової бази або «альтернативного лікування», що заперечує клінічні протоколи) отримують медійне поширення і сприймаються частиною аудиторії як рівнозначні науковій медицині. У таких випадках демаркація має безпосередній практичний наслідок: вона пов'язана не лише з питанням істинності, а й із питанням безпеки, відповідальності та наслідків для здоров'я.

З огляду на сказане, особливого значення набуває філософське розуміння критеріїв науковості. Нагадаємо, що у межах фальсифікаціонізму К. Поппер пропонував розглядати науковість теорії через принципову можливість її спростування, що дозволяє відмежовувати наукові твердження від таких, які «пояснюють усе» і тому не піддаються перевірці [14]. У соціальному вимірі ця ідея має практичний сенс: вона вказує на необхідність вимагати від будь-яких «експертних» тверджень чітких умов перевірки, а не лише риторичної переконливості. Водночас історико-наукові концепції, зокрема підхід Т. Куна, показують, що реальна наука функціонує в межах парадигм і змінюється через наукові революції, а отже, межі науковості не є раз і назавжди заданими. Це означає, що демаркація в сучасному світі має враховувати не лише формальні критерії, а й історичний контекст розвитку знання.

Окремо варто підкреслити, що проблема демаркації має не лише епістемологічний, а й інституційний характер. Наука існує як соціальний інститут зі своїми нормами, процедурами верифікації результатів, механізмами

експертного оцінювання. У цьому сенсі релевантними є положення Р. Мертона, який описував нормативні засади функціонування науки (універсалізм, організований скептицизм, безкорисливість тощо) [5]. Для сучасного суспільства це має практичне значення: наукове знання відрізняється не лише змістом, а й способом його отримання, перевірки та публічного обґрунтування.

Крім того, соціальна значущість демаркації проявляється в освітній сфері, оскільки саме освіта формує базові уявлення про природу наукового знання та культуру критичного мислення. У практичному вимірі це стосується, наприклад, ситуацій, коли в освітній або популярній літературі на рівних правах подаються наукові й ненаукові пояснення (псевдопсихологічні типології, «енергетичні практики», езотеричні концепції), що створює хибне враження про їхню однакову легітимність. У результаті демаркація стає необхідною умовою для інтелектуальної автономії особистості та здатності відрізнити знання від віри, гіпотезу від факту, аргумент від маніпуляції.

Багато хто може помилково думати, що технології сьогодні помиляються менше, ніж людина, чи й зовсім не помиляються. Справді, майже безмежні можливості штучного інтелекту, вирішення задач за допомогою алгоритмів, відкритий доступ до великих баз даних, а, отже, до знань, вселяють довіру до інновацій та роблять їх авторитетними. Однак, такі висновки продиктовані лише поверхневим баченням. Насправді, трансляція некоректних рішень і висновків або спотворена інтерпретація даних – це виклики, з якими стикається людина, довіра якої до інтерактивних інструментів безмежна. Щоб цифровізація не розчарувувала, а демаркація науки та ненауки проходила об'єктивною, потрібно прозоро проводити всю методологію, забезпечувати відтворюваність отриманих результатів і брати на себе відповідальність за правдивість представлених висновків. Лише завдяки належній перевірці та чи інша «науковість» може вважатися обґрунтованою «науковістю», а помилкові рішення ніколи не зможуть бути легітимізовані.

Окрім методологічних і соціальних аспектів, проблема демаркації торкається ще й культурологічних. Йдеться про так звану цифровізацію знання і тотальну інтеграцію нейромереж у наукові, дослідні, освітні, медійні сфери. Не лише академічним спільнотам сьогодні відведене право формувати критерії науковості. Вагомого значення набувають також погляди на раціоналізм / достовірність / довіру до інновацій крізь призму культури. Під таким кутом зору демаркація науки забезпечує правильну орієнтацію в мережевому середовищі, де алгоритми, на тому ж рівні, що й люди, продукують знання, дуже часто базовані на упередженнях. Як свого часу переконував Т. Кун, наука залежить від культури, адже її методологію, нормативність, стиль викладу та аргументацію формують спільноти дослідників, а кожна з її перелічених парадигм відображає у собі цінності суспільства. Зміна епохи цей культурологічний вимір сьогодні розширила, тому цифрове знання, отримане з допомогою ШІ та алгоритмів, вважається «науковими» лише в контексті тих правил і моделей, які розробили їх безпосередні творці. І вже вони (правила і моделі) просякнуті економічними, соціальними та культурними пріоритетами своїх розробників, через що демаркація й отримує культурний контекст.

Наведемо кілька прикладів, яку практичну користь отримує суспільство від взаємодії цифрових технологій і культури. Усі ми знаємо, що в Україні, окрім видимої кровопролитної війни, відбувається ще й інформаційна. Соцмережі переповнені фейками та дезінформацією, яку грамотно організовані рекомендаційні системи можуть не лише фільтрувати, а й послаблювати видимість тих повідомлень, у яких вони містяться. Іншими словами, покладаючись на культурні та соціальні пріоритети розробників і користувачів, алгоритми можуть маркувати надійну та потенційно шкідливу для населення інформацію. Або як у ситуації з ШІ-прогнозом, який вивчаючи динаміку розвитку пандемії, скажімо, братиме до уваги локальні дані,

соціальний статус і поведінкову специфіку населення, тому результати його розрахунків матимуть культурологічну детермінованість тощо.

Показовим є також використання штучного інтелекту в медичних діагностичних системах: алгоритми інтерпретації КТ та МРТ можуть давати різні рекомендації залежно від тренувальних даних, що відображають специфіку локальних популяцій і практик. У цьому сенсі знання, отримане через алгоритм, не є «універсально науковим» у класичному сенсі, а частково культурологічно зумовленим, оскільки воно ґрунтується на виборі моделей, метрик і критеріїв, сформованих конкретною соціокультурною спільнотою.

Висновки. Проблема демаркації науки і ненауки в сучасному світі додає до своїх базових філософсько-методологічних вимірів ще й соціальних та культурологічних. Сьогодні від їх якісного розмежування залежить, чи зможе суспільство повністю довіряти науковим істинам та раз і назавжди відмовитися від пошуку альтернативного знання. Враховувати також треба культурологічну зумовленість демаркації, адже алгоритмічна перевірка наукового знання залежить від соціокультурних пріоритетів розробників автоматизованих систем і може фільтрувати інформацію як завгодно. Констатуємо, що демаркаційні процеси сьогодні треба проводити комплексно, поєднуючи традиції з інноваціями, щоб зберегти раціональну культуру знання, розвивати здатність критично мислити та відчувати відповідальність за рішення, які були і ще будуть прийняті.

В подальшому плануємо глибше зануритися в аналіз інноваційно-культурних взаємодій, базових для об'єктивного вирішення проблем наукової демаркації, що в процесі стрімкої глобалізації тільки загострюватиметься.

Список використаних джерел

1. Кравченко А. Проблема демаркації та способи її вирішення у сучасній науці. *Юність науки – 2022 : соціально-економічні та гуманітарні аспекти*

розвитку суспільства : збірник тез XII Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Чернігів, 15–16 травня 2022 р.). Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2022. С. 407–409.

2. Молодиченко В., Сердюк А. Наука як соціальне явище пізнання і освоєння дійсності. *Versus*. 2018. № 1-2 (11-12). С. 47–58.

3. Рогозіна Л., Головашенко І. Наука як соціокультурний феномен. *Матеріали XLVI науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ (м. Вінниця, 22–24 березня 2017 р.)*. Вінниця, 2017. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17747/2331.pdf> (дата звернення: 24.11.2025).

4. Скиба О. Соціокультурний вимір наукового пізнання. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2012. № 2. С. 63–66.

5. Старікова Г. Етапи розвитку етосу наукового пізнання. *Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Філософія*. 2022. № 44. С. 276–289.

6. Товарниченко В. Проблеми раціональності у науковому пізнанні цифрового суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2019. № 7. С. 175–178.

7. Achinstein P. Demarcation problem. In *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Taylor and Francis. 1998. URL: <https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/demarcation-problem/v-1> (date of access: 24.11.2025).

8. Efe Ateş M., İnce M., Barın Bora C. Scientists' Perspectives on the Demarcation Problem. *Archives of Philosophy*. 2023. Vol. 59. P. 55–77.

9. Fernandez-Beanato D. The Multicriterial Approach to the Problem of Demarcation. *Journal for General Philosophy of Science*. 2020. Vol. 51. P. 375–390.

10. Gerges E. Demarcation: The Fine Line Between Science and Pseudoscience. *Intelligent Speculation*. 2022. URL: <https://www.intelligentspeculation.com/blog/falsifiability> (date of access: 25.11.2025).
11. Hirvonen I., Karisto J. Demarcation without Dogmas. *Theoria*. 2022. Vol. 88 (3). P. 701–720.
12. Kowalewski H. Linguistics, Science, and the Demarcation Problem. *Qeios*. 2024. URL: <https://www.qeios.com/read/ECTGY1> (date of access: 25.11.2025).
13. Paulon M. Pseudoscience Charges and the Demarcation Problem. *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*. 2023. Vol. 11 (2). P. 3–31
14. Philosophy of pseudoscience : reconsidering the demarcation problem / edited by Massimo Pigliucci and Maarten Boudry Chicago, London : The University of Chicago Press, 2013.
15. Resnik D., Elliott K. Science, Values, and the New Demarcation Problem. *Journal for General Philosophy of Science*. 2023. Vol. 54 (2). P. 259–286.
16. Sepetyi D. The Demarcation Problem: Karl Popper's solution in the contemporary retrospective. *Актуальні проблеми духовності : Історія філософії та сучасність*. 2024. Vol. 24. P. 48–73.
17. Tamas Tuboly A., Bárdos D. Science, Pseudoscience, and the Demarcation Problem. *Cambridge University Press is part of Cambridge University Press & Assessment, a department of the University of Cambridge*. 2025. URL: https://www.researchgate.net/publication/389607472_Science_Pseudoscience_and_the_Demarcation_Problem (date of access: 25.11.2025).